

УДК 340.12

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ ТА ЇЇ ОСНОВНІ СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ

SENSE OF JUSTICE AS LEGAL CATEGORY AND ITS MAIN STRUCTURAL ELEMENTS

Шаравара І.І.,

*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

У статті наголошується, що правосвідомість є ключовою проблемою юридичної науки, вивчення і трактування її є різностороннє. Обґрунтовуються радикальні зміни вітчизняного правового буття, відображається розуміння права, законності, правопорядку, правотворчої і правозастосовної діяльності, юридичної культури, прав і свобод людини та громадянина. Підкреслюється роль правосвідомості як важливого нормативно організуючого та стабілізуючого чинника.

Ключові слова: правосвідомість, юридична категорія, законність, порядок, юридична культура, права і свобода людини.

В статье отмечается, что правосознание является ключевой проблемой юридической науки, изучение и трактовка его разностороннее. Обосновываются радикальные изменения отечественного правового бытия, отображается понимание права, законности, правопорядка, правотворческой и правоприменительной деятельности, юридической культуры, прав и свобод человека и гражданина. Подчеркивается роль правосознания как важного нормативно организующего и стабилизирующего фактора.

Ключевые слова: правосознание, юридическая категория, законность, порядок, юридическая культура, права и свобода человека.

It is noted that justice is a key problem of legal science, study and interpretation is many-sided. Substantiated radical change domestic law being displayed understanding of law, law and order, law-making and law enforcement activities, legal culture, rights and freedoms of man and citizen. Emphasizes the role of normative legal awareness as an important organizing and stabilizing factor.

Key words: justice, legal category, legality, procedure, legal culture, human rights and freedoms.

Актуальність теми. Слід наголосити на тому, що проблема правосвідомості є однією з ключових проблем юридичної науки, оскільки правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості виконує надзвичайно важливі функції та завдання, реалізує загальнозначущі цілі в системі суспільних відносин. Незважаючи на те що вивченням цього соціально-

правового феномена займалося не одне покоління дослідників, єдине загальноприйняте трактування правосвідомості відсутнє. Це пов'язано з тим, що вичерпне наукове визначення цієї категорії не може бути коротким і однозначним. Проте розкриття сутності, чітка конкретизація поняття «правосвідомість» у подальшому слугуватиме підґрунтям для

теоретико-правового дослідження формування національної правосвідомості у курсантів навчальних закладів МВС України.

Мета статті – сформулювати розуміння правосвідомості.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалося, бурхливий розвиток досліджень правосвідомості припадає на 60–80-ті роки ХХ ст. Зміни, які відбулися в житті нашого соціуму в зв'язку з розпадом СРСР, призвели до переосмислення правової реальності, викликали нові трактування старих понять, у тому числі й правосвідомості. Починаючи з 90-х років у наукових публікаціях також спостерігається досить широка палітра думок і уявлень про сутність правосвідомості. Так, наприклад, відомі українські вчені В.В. Колейчиков і П.М. Рабінович подають наступні дефініції правосвідомості:

«Правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце та роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей» [1, с. 164];

«Правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом» [2, с. 90].

Таким чином, наведені вище дефініції визначають правосвідомість через певну сукупність ідей, понять, уявлень, поглядів, почуттів з приводу дійсного чи бажаного права.

Так, зокрема, для сучасної юридичної науки характерним є відхід від єдиної марксистсько-ленінської ідеології, яка призвела теорію держави і права до певного еkleктизму в поглядах на державно-правові явища, до світоглядної та ідеологічної аморфності [3]. Безсумнівно, повинні існувати різні погляди на правові явища, адже саме різноманітність поглядів приводить до якісно нового рівня знань про таке досліджуване явище, яким є правосвідомість.

Водночас слід зазначити, що класифікацію елементів правосвідомості взагалі не можна здійснювати за будь-якою однією ознакою (логічною основою). Її структура може виглядати по-різному залежно від того, який аспект свідомості буде братися до уваги у конкретний момент.

З точки зору суб'єкта відображення правосвідомість – феномен суспільний, груповий. Типологізація правосвідомості за рівнем залежить від конкретних носіїв – суб'єктів: окремі індивіди, суспільні групи, суспільство, народ. З огляду на це виокремлюють індивідуальну та колективну (групову) правосвідомість.

Індивідуальна правосвідомість, або правосвідомість особистості – це така форма відображення правових явищ, яка охоплює психічні, інтелектуальні, емоційні та вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються у прийнятих рішеннях і

спрямовані на піднесення, спілкування та взаємодію у процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин.

Деякі дослідники негативно ставляться до виокремлення індивідуальної правосвідомості. Заперечення або применшення самостійного значення індивідуальної правосвідомості не тільки ігнорує активну природу і творчі інтенції свідомості окремої людини, але ставить під сумнів наріжний принцип права – принцип свободи волі, а відтак – особистої відповідальності індивіда перед законом. Можна стверджувати, що тільки інтерпретація права в індивідуальній свідомості людини забезпечує його (права) дієвість як нормативно-регулятивної системи, а закон втрачає характер зовнішнього примусу і досягає своєї правової природи, перетворюючись на момент вільної волі або на «власну позицію особистості» (С. Адлер) чи норму «усвідомленої моделі поведінки» (Т. Парсонс) [4].

Індивідуальна правосвідомість нерозривно пов'язана з соціальними групами, соціальними інститутами, професійними, політичними, релігійними колективами, із суспільством загалом. Індивідуальна та колективна правосвідомості співвідносяться як частина і ціле, особливе і загальне та знаходяться в діалектичному взаємозв'язку.

Колективна (групові) правосвідомість відображає пануючі правові ідеї, погляди, настрої, оцінки, позиції і почуття, притаманні певному колективу, групі або суспільству чи народу загалом. Своєю чергою, колективну або групову правосвідомість можна класифікувати залежно від соціально-класової структури суспільства, від правового статусу окремих соціальних груп і класів [5].

Правосвідомість суспільства ґрунтується на історично визначеній системі суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних, духовних – у масштабах усього суспільства. Вона відображає правову природу відносин у суспільстві, принципи і схеми правового спілкування між членами суспільства, досвід правової діяльності [6].

Суспільство складається із системи соціальних груп, колективів індивідів, політичних об'єднань. Водночас вони є складовою суспільства, тому в правосвідомості соціальних груп, окремих громадян завжди присутні оцінки, імперативи, схеми правосвідомості суспільства загалом. Поряд з ними у правосвідомості суспільних груп є і власні групові правові установки, стандарти, особливі критерії вимог до рівня правосвідомості. Вони є продуктом того особливого місця, яке займає певна соціальна група у системі суспільства, її специфічної діяльності, особливої мети, яку вона має, та специфічних засобів її досягнення [7].

Правосвідомість окремої соціальної групи слід визначати як групову правосвідомість. Найчастіше вона проявляється у процесі прийняття законів або юридичних приписів, які зачіпають інтереси цих груп, а також регулюють їх відносини один з одним і з державою. Тут правова інформація трансформується відповідно до інтересів певної соціальної групи,

тому правові цінності не тотожні у різних групах і відрізняються між собою.

І.П. Голосніченко, як один із видів групової правосвідомості, виокремлює правосвідомість політичної еліти та правосвідомість правлячої політичної еліти, вважаючи її досить важливою для розвитку суспільства і держави [8, с. 25].

Натомість вважаємо, що однією з форм колективної суспільної правосвідомості треба вважати правосвідомість народу загалом як сукупність певних поглядів, понять, уявлень, на базі яких формуються його правові відносини, основні норми діючого права та державно-правові інститути.

За рівнем, формою і обсягом відображення правового життя правосвідомість поділяють на правову ідеологію і правову психологію. Значна частина вчених вважає, що саме правова ідеологія і правова психологія у структурі правосвідомості займають домінуюче положення, бо у реальній соціальній дійсності немає жодного правового явища або процесу, де б так чи інакше не отримували свого відображення ідеологічні та психологічні чинники [9, с. 167].

Водночас учені О. Скакун та М. Подберезський поряд з ідеологічною та психологічною правосвідомістю вирізняють ще й поведінкову (що передбачає вихід на правову поведінку). В. Котюк вважає такий піділ не зовсім точним щодо правової психології [10, с. 86]. На думку відомого російського правознавця С.С. Алексєєва, правосвідомість має активні елементи, які яскраво виражаються у панівній правовій ідеології [11, с. 267].

Правова ідеологія – це система правових ідей, поглядів, ідеалів, принципів, понять, які можуть бути закріплені у діючій системі права і законодавства. Насамперед пануюча правова ідеологія безпосередньо виражає сутність конкретної національної правової системи, її філософію, є найвищим рівнем правосвідомості.

В.В. Лазарєв вважає, що правова ідеологія відображає переважно результати абстрактного мислення. Вона містить концептуально оформлені ідеї та поняття про необхідність і роль права, про його забезпечення, вдосконалення, методи та форми запровадження у життя [12, с. 27].

На думку М.М. Цимбалюка, правова ідеологія становить систематизоване ядро всієї суспільної правосвідомості з точки зору природно-правових цінностей. У ній відображаються та обґрунтовуються ідеали, інтереси, потреби, завдання розвитку суспільства [13, с. 22].

Однією із важливих форм правової ідеології і правосвідомості є правова (юридична) наука, яка аналізує та узагальнює державно-правові явища. Результатами такої діяльності можуть бути правові поняття, ідеї, теорії або концепції [14].

На думку С.С. Алексєєва, найвищим і найзначнішим різновидом правової ідеології є юридичний світогляд. Утім, на його думку, правова ідеологія відповідає праву громадянського суспільства, тільки тоді й може бути визнана як така, що відбулася, коли ідеологія стає юридичним світоглядом і відображає

таку систему поглядів, яка побудована на безумовному – на словах і на ділі – визнанні вищої значущості у життєвих справах правових цінностей та ідеалів [15, с. 269].

Значення і роль почуттів у масовій правосвідомості винятково важливі. Саме за допомогою почуттів, через почуття правосвідомість реалізується як явище суспільного й індивідуального життя і виконує ряд соціальних функцій [17, с. 504].

Ставлення до державно-правової реальності, яке найбільш виявляється у почутті, визначає ступінь узгодженості правосвідомості (як індивідуальної, так і суспільних її форм) з актуально існуючими державно-правовими реаліями, що дозволяє вирізнити солідарну та конфліктну правосвідомість [16, с. 184–185]. При цьому солідарна правосвідомість виявляється не лише у «правомірній поведінці», а конфліктна, відповідно, – «у протиправній» [18, с. 76]. Оскільки ставлення є оцінювальна, тобто життєво значуща для суб'єкта активність, остільки вона проявляється в його інтересах та цілях. З цієї точки зору правосвідомість набуває ідеологічного забарвлення і спрямування на збереження актуального правового режиму (солідарна) або його заперечення (конфліктна) та встановлення нового, що виводить правосвідомість на рівень мотиваційних засад політичної діяльності. Тут під конфліктною правосвідомістю розуміють не аномальну, а таку, в полі якої відбувається свідоме співвіднесення ідеї права з правовою дійсністю, формуються аргументи незгоди з останньою та вимоги до бажаного (належного) правового режиму.

Аналізуючи наявні в літературі позиції щодо розуміння теоретичного та масового рівнів правосвідомості, можна стверджувати, що основною дискусійною проблемою є проблема співвідношення в них інтелектуального та психологічного компонентів: якщо теоретична правосвідомість зводиться власне до науки про право, тобто до переважно інтелектуального, раціонального утворення, то буденна – до виключно психоемоційного явища. Науково-теоретичний рівень правосвідомості є результатом діяльності ідеологів, політичних діячів, науковців. Їхні погляди втілюються у теоріях, наукових термінах, принципах, науково-теоретичних доказах, зрештою, у правовій науці.

Теоретична правова свідомість зазвичай формується у процесі спеціалізованої інтелектуальної професійної діяльності. Теоретична та буденна правосвідомості не відділені одна від одної стіною, а знаходяться в діалектичному взаємозв'язку. Буденна правосвідомість історично передусім систематизованому знанню і є для нього джерелом розвитку і збагачення.

Висновки. Наведені вище підходи щодо складових структури правосвідомості дають можливість всебічно, на різних рівнях охарактеризувати правосвідомість як цілісне утворення психологічних (почуття, уявлення, настрої), інтелектуальних (знання, ідеї, концепції) та ідеологічних (інтереси, цілі) чинників, що знаходяться у взаємодії і взаємозумов-

люють один одного. Радикальні зміни вітчизняного правового буття значною мірою відобразилися на розумінні права, законності, правопорядку, правотворчої і правозастосовної діяльності, юридичної культури, прав і свобод людини та громадянина. В такій ситуації особливо зростає роль правосвідомості як важливого нормативно організуючого та стабілізуючого чинника. Водночас правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості виконує надзвичайно важливі функції та завдання, реалізує загальнозначущі цілі в системі суспільних відносин.

Терміни «правова свідомість» або «правосвідомість», які за своїм значенням є синонімами, містять посилання на наявність більш широкого за обсягом (родового) поняття «свідомість», до якого правосвідомість належить як одна з форм. Розуміючи, що свідомість – це властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільно вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях, найвища форма відображення матерії, можна скласти об'єктивне уявлення і про правову свідомість як про часткову реалізацію більш широкого поняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. та ін. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 164.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: [навч. посіб.] / П.М. Рабінович ; вид. 5-те, зі змін. – К. : Атіка, 2001. – С. 90.
3. Дмитрієнко Ю.М. Про природу правосвідомості та її девіацій: теоретичний дискурс другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / Ю.М. Дмитрієнко // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». – Чернівці, 2002. – Вип. 147. – С. 13.
4. Адлер А. Практика и теория психологии / А. Адлер. – М. : Прогресс, 1995. – 296 с.
5. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М., 1997. – С. 20–22.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
7. Новгородцев П.И. Введение в философию права: Кризис современного правосознания / П.И. Новгородцев. – М. : Наука, 1997. – 269 с.
8. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2002. – 504 с.
9. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 25.
10. Чефранов В.А. Философские проблемы правового сознания / В.А. Чефранов. – К., 1976. – С. 167.
11. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій : [навч. посіб. для юрид. фак. вузів] / В.О. Котюк. – К., 1996. – С. 86.
12. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
13. Основы права / Под ред. В. В. Лазарева. – М., 1996. – С. 27.
14. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства / М.М. Цимбалюк. – Острог, 2005. – 261 с.
15. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – С. 297–299.
16. Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания / А.Р. Ратинов // Проблемы социологии права. – Вильнюс, 1970. – Вып. 1. – С. 184–185.
17. Маркс К. Дебаты по поводу закона о краже леса / К. Маркс, Ф. Энгельс : в 50 т. Т. 1 ; изд. 5-е. – М., 1955. – 668 с.;
18. Хамітов Н., Гармаш Л., Кирилова С. Історія філософії. Проблема людини та її межі : [навч. посіб.] / [Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Кирилова] ; під ред. Н. Хамітова. – К. : Наукова думка, 2000. – С. 11, 12–16.
19. Шавгулидзе Т.Г. Общественное мнение и правосознание в динамике / Т.Г. Шавгулидзе, Г.Ш. Лежава. – Тбилиси, 1990. – С. 76.